

Tilburgse stadssleutels

door Paul van de Sande

Inleiding

In 1946 werden door een "Comité van Huldeblijk" namens de stadsbevolking twee gebrandschilderde ramen aangeboden aan burgemeester J.C.A.M. van de Mortel, bij gelegenheid van zijn afscheid als burgervader op 15 januari.¹⁾ De ramen werden ontworpen door de Tilburgse Glazenier P. Clijnsen en sieren tot op de dag van vandaag de noordwand van de voormalige burgerzaal van het paleis-raadhuis.²⁾

De gebrandschilderde voorstellingen brengen op symbolische wijze de twee voornaamste gebeurtenissen in beeld die de ambtsperiode van Mr. Van de Mortel zo sterk hadden gedomineerd: enerzijds het binnenvallen van het Duitse leger in mei 1940 en de daarop volgende periode van bezetting en onderdrukking, anderzijds de bevrijding door de Geallieerden in 1944/45 met aansluitend daarop de periode van wederopbouw.

Bij het ontwerpen van de ramen heeft de kunstenaar zich duidelijk laten leiden door de omstandigheid dat de ramen zouden worden geplaatst ter weerszijden van twee, door Joep Nicolas in 1939 vervaardigde gebrandschilderde vensters: terwille van de eenheid van de wand heeft Clijnsen in grote lijnen de vlakverdeling van zijn voorganger overgenomen. Een extra reden om niet af te wijken van het ontwerp van Nicolas was bovendien het feit dat de oudere ramen eenzelfde soort thematiek aansneden: in dit geval de uitbeelding van de belangrijkste aspecten welke de ambtsperiode van burgemeester Vonk de Both hadden bepaald.

Evenals Nicolas in 1939 had gedaan, heeft Clijnsen, zeven jaar later, de raamvlakken verdeeld in vier langwerpige nissen die elk met een spitsboog zijn afgesloten in aansluiting op de neogotische vorm van het raam als geheel. Over de volle breedte zijn, op de onderste panelen, twee cartouches aangebracht, één met een herdenkingstekst, en één met de opdracht.³⁾ De nissen daarboven zijn getooid met zowel figuurgroepen als geïsoleerde figuren, waarbij elke niss twee, boven elkaar geplaatste voorstellingen bevat. Zoals de ramen elk één van de twee hoofdthema's als onderwerp hebben (het linker-raam de bezetting, het rechter de bevrijding), zo beeldt elke voorstelling afzonderlijk een deelaspect van een hoofdthema uit.

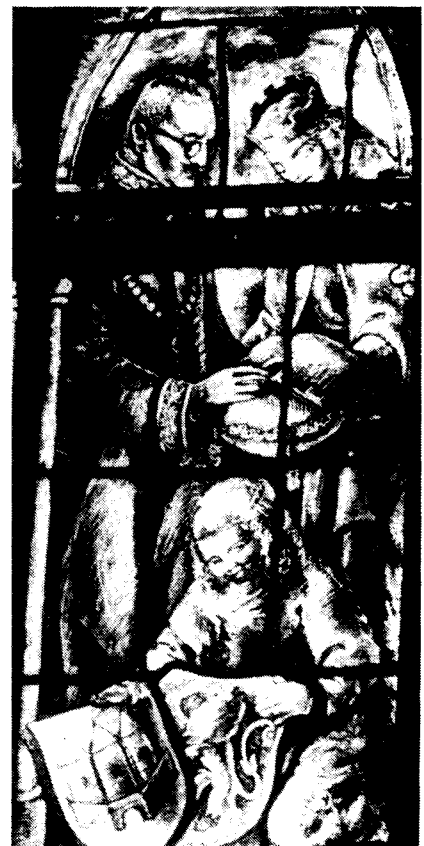
Als te doen gebruikelijk bij dit soort van "beeldverhalen", heeft

de ontwerper het "lezen" van de symbolische figuren vereenvoudigd door het aanbrengen van een aantal verklarende teksten op bandrollen.⁴⁾ Ook zonder dit hulpmiddel echter zouden de door hem toegepaste symbolen zonder al te veel moeite door de beschouwer kunnen worden begrepen: het beeldmateriaal is eenvoudig gehouden en spreekt klare taal. Daar komt nog bij dat Clijnsen zijn opdracht zó heeft opgevat dat de onderwerpen "bezetting" en "bevrijding" in algemene zin zijn uitgebreeld, zonder dat de figuratieve onderdelen van de compositie verwijzingen bevatten die specifiek betrekking hebben op het Tilburg van die dagen (en dus voor een buitenstaander moeilijk "leesbaar" zouden zijn); dit echter met uitzondering van één paneel, dat juist wél van een meer plaatselijke historische betekenis is, en dat ik hier nader onder de aandacht wil brengen.

De voorstelling waar het mij om gaat maakt deel uit van het rechter-raam, dat bevrijding en wederopbouw tot onderwerp heeft. Het betreffende paneel (afb. 1) vertoont op de voorgrond, knielend, een klein vrouwenfiguurtje dat twee schilden staande houdt waarop de wapens van Tilburg en Nederland zijn aangebracht. Achter haar staan, ten voeten uit afgebeeld, nog twee figuren. In het gezicht van de linker persoon zijn zonder enige moeite de gelaatstreken herkenbaar van de gehuldigde burgemeester, gekleed in zijn ambtskostuum en de ambtsketen dragend. Hij

wordt vergezeld door een vrouwelijke gestalte die een kroon draagt waarvan de rand bestaat uit een reeks van kantelen; het betreft hier de zogenaamde "stedekroon"⁵⁾ aan de hand waarvan de vrouw kan worden aangeduid als een Stedenmaagd, in dit geval de stad Tilburg personifiërend. Zij draagt een kussen in haar beide handen waarop een gouden sleutel ligt, en biedt deze met eerbiedig gebogen hoofd de burgemeester aan. Het is de zogeheten stadssleutel, welke Mr. Van de Mortel op het punt staat in zijn handen te nemen, waarmee Glazenier Clijnsen heeft willen aanduiden het heropnemen van het burgemeestersambt door Mr. Van de Mortel na de bevrijding van de stad door de Geallieerden. Met de invoering van dit symbool heeft de kunstenaar een oud en veelbeproefd motief nieuw leven ingeblazen.

afb. 1. Detail "Bevrijdingsraam"
(coll. Gem. Archiefdienst Tilburg)

De stadssleutel als motief in de beeldende kunst

Het overhandigen of aanbieden van één of meer stadssleutels vormt een ikonografisch motief dat voortkomt uit de ceremonie waarmee in vroeger eeuwen de overgave van een stad placht te worden bekrachtigd, een fenomeen dat in onze streken veelvuldig aan de orde was gedurende de opstand tegen de Spanjaarden en de daarop volgende Tachtigjarige Oorlog. De stadssleutels waren van oorsprong de sleutels van de poorten van de stad; het bezit van de sleutels was dus van strategisch belang. Met het aanbieden van de stadssleutels kon het stedelijk bestuur in geval van een belegering haar bereidheid tot overgave aan de belegeraar demonstreren. Ook kon deze procedure worden gehanteerd als officiële bekrachtiging van een overgave die feitelijk al had plaatsgevonden. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de overgave van de stad Breda op 2 juni 1625, nadat de Spaanse legerleider Spinola ettelijke maanden belegerd had: de ceremoniële overgave van de stadssleutels door de gouverneur van de stad, Justinus van Nassau, aan de spaanse overwinnaar, vond pas drie dagen na de beslechting van de strijd plaats, namelijk op 5 juni. De stijlvolle gebeurtenis werd door de schilder Vélazquez op doek vereeuwigd met een schijnbaar journalistieke nauwkeurigheid, schijnbaar omdat hij het tafereel pas tien jaar na dato ontwierp.⁶⁾

Een ander voorbeeld, van recenter datum, betreft de overgave van de stad Hasselt op 8 augustus 1831, een episode uit de Tiendaagse Veldtocht die vast is gelegd door de in zijn tijd zeer gewaardeerde historieschilder J.W. Pieneman.⁷⁾ In dit geval werden de sleutels van de stad niet na, maar juist vóór de overgave door het stadsbestuur aangeboden: die dag begaf zich een deputatie van de stad naar de opperbevelhebber van het nederlandse leger, de latere koning Willem II, die zojuist op enige afstand van de stad halt had laten houden om zich te beraden over de te volgen strategie. In een poging te redden wat er nog te redden viel, wendden

de Hasseltenaren zich tot kroonprins Willem en smeekten hem de stad te sparen. Als om hun verzoek kracht bij te zetten, werd de prins, die toch al een zwak had voor ceremoniële gebeurens, op een zilveren schaal de stadssleutel aangeboden. Hoewel Hasselt op dat moment nog een vestingstad was, is het niettemin zeer de vraag of die sleutel ook werkelijk nog gepast zou hebben op de sloten van één of meer stadspoorten: de werkelijke functie van dit soort sleutels was langzamerhand overgegaan in een louter symbolisch gebruik.⁸⁾

Ook in de beeldende kunst was de sleuteloverhandiging een geliefd symbool geworden met behulp waarvan in principe elke stadsovergave kon worden vastgelegd, ongeacht de vraag of er werkelijk sprake was geweest van een dergelijk ceremonieel. Waar de kunstenaar niet kon teruggrijpen op zo'n sleuteloverhandiging, bestond niettemin nog altijd de mogelijkheid om het feit van de inname van een stad toch met het gewenste symbool weer te geven zonder geschiedvervalsing te plegen. De overwinnaar kreeg op de afbeelding de sleutel dan niet uit handen van de overwonnen partij persoonlijk, maar van "de stad" als abstract begrip, gepersonifieerd door de Stedenmaagd. Een dergelijke allegorische constructie werd bijvoorbeeld toegepast in een prent die de overgave van 's-Hertogenbosch, op 16 september 1629, tot onderwerp heeft: de succesvolle belegeraar, prins Frederik-Hendrik, ontvangt in zijn leger tent de sleutels van de stad uit handen van de voor hem knielende Bossche Stedenmaagd.⁹⁾

De Tilburgse stadssleutel in beeld gebracht

Daarmee zijn we weer beland bij de voorstelling van het gebrandschilderde raam waarop burgemeester Van de Mortel staat afgebeeld samen met de Stedenmaagd en een sleutel: de aanwezigheid van de Stedenmaagd duidt aan dat ook de tilburgse glazenier zijn toevlucht heeft gezocht tot een allegorische constructie om het historisch feit te memoreren van de terugkeer van Mr. Van de Mortel als burgemeester van Tilburg op 27 oktober

1944.¹⁰⁾ Hij had dit ook moeilijk anders dan louter symbolisch in beeld kunnen brengen: in de eerste plaats was het opnieuw in functie treden van de burgemeester niet het gevolg van een daad door een benoemend orgaan, maar van het inwerkingtreden voor Tilburg van het "Besluit tijdelijke voorziening provinciën en gemeenten";¹¹⁾ een benoemingsdaad is nog in een min of meer realistisch tafereel vast te leggen, maar met een zuiver juridische wetmatigheid, zonder dat er iemand aan te pas komt, is dat uiteraard niet het geval. Bovendien, en dat is een tweede oorzaak waardoor glazenier Clijsen wel gedwongen was zijn heil in symbolen te zoeken, was de herbenoeming van Mr. Van de Mortel op de dag van de bevrijding zelf niet anders zichtbaar geweest dan dat hij onder luid toegejuich een korte toespraak had gehouden vanaf het bordes van het gemeentehuis (afb. 2); een gegeven dat de kunstenaar kennelijk te weinig aanknopingspunten bood om de herbenoeming in een realistisch tafereel vast te leggen en de betekenis er van in één oogopslag duidelijk te doen zijn.¹²⁾

De verschijning van de tilburgse Stedenmaagd op het herdenkingsraam was daar het gevolg van. Maar geldt dit nu ook voor de afbeelding van de stadssleutel? Hoewel het bij een Stedenmaagd, als bij elke personificatie, vanzelf spreekt dat zij niet moet worden opgevat als een werkelijk bestaand wezen, ligt deze kwestie bij een voorwerp als de stadssleutel net even anders: ongeacht de omstandigheid dat de sleutel voorkomt in een allegorische voorstelling, wil daarmee nog niet automatisch gezegd zijn dat ook dit voorwerp, evenals de Stedenmaagd, ontsproten is uit het brein van de kunstenaar; er is nog altijd een mogelijkheid dat het gebruikte symbool tevens verwijst naar een werkelijk bestaand exemplaar. Zoals al gezegd is, was er in ieder geval bij de herintrede van de burgemeester geen sprake geweest van een stadssleutel, en in dat opzicht moet de afbeelding daarvan dan ook symbolisch gezien worden. Toch rijst de vraag of de glazenier het voorwerp op eigen gezag in zijn ontwerp heeft geïntroduceerd, of